

ઘોરણી : 11

અર્થશાસ્ત્ર

પાઠ : 7

ભારતીય અર્થતંત્ર

સ્વાધ્યાત્મ

પ્રશ્ન : 1 નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો.

(1) ભારતમાં રેલવેની શરૂઆત કયા વર્ષમાં થઈ ?

(A) 1847

(B) 1853

(C) 1901

(D) 1947

(2) ભારતીય મધ્યस્ಥ બેંક (RBI)ની રચના કયા વર્ષમાં થઈ ?

(A) 1847

(B) 1857

(C) 1935

(D) 1947

(3) માનવવિકાસ અહેવાલ 2014 પ્રમાણે ભારતની માથાઈથ આવક
કેટલી હતી ?

(A) \$ 5150

(B) \$ 9250

(C) \$ 43,049

(D) \$ 52,308

(4) ભારતની રાષ્ટ્રીય આવકમાં 2014-15માં સૌથી વધુ ફાળો કયા
ક્ષેત્રનો હતો ?

(A) ખેતી

(B) ઉદ્યોગ

(C) સેવા

(D) વિદેશ વેપાર

(5) ભારતમાં કેવા પ્રકારની બેકારી જોવા મળે છે ?

(A) ચક્કિય

(B) માળખાગત

(C) નિરપેક્ષ

(D) સાપેક્ષ

(6) ભારતના એતીક્ષેત્રથી 2011માં કેટલા ટકા લોકોને રોજગારી મળી હતી ?

(A) 49 %

(B) 55 %

(C) 72 %

(D) 27 %

(7) ભારતીય રેલવે વિશમાં કયા નંબરનું સૌથી મોટું રેલવે નેટવર્ક છે ?

(A) પ્રથમ

(B) દ્વિતીય

(C) તૃતીય

(D) ચોથા

(8) ઈ. સ. 2011ની વસતિ-ગણતરી મુજબ ભારતમાં કેટલા ટકા લોકો શિક્ષિત છે ?

(A) 55 %

(B) 62 %

(C) 73 %

(D) 88 %

(9) ઈ. સ. 2011-12માં ભારતની કેટલા ટકા વસતિ ગરીબ છે ?

(A) 80 %

(B) 55 %

(C) 37 %

(D) 22 %

(10) નીચેનામાંથી કઈ સગવડ પાયાની સુવિધા નથી ?

(A) શિક્ષણ

(B) વાહનવ્યવહાર

(C) આયાત-નિકાસ

(D) સિંચાઈ

પ્રશ્ન : 2 નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો .

(1) ભારતમાં જહેર બાંધકામ ખાતાની રચના ક્યારે થઈ ?

➤ ભારતમાં જહેર બાંધકામ ખાતાની રચના વર્ષ 1855 માં થઈ.

(2) ભારતમાં બેન્કની સ્થાપના ક્યારે થઈ ?

➤ ભારતમાં બેન્કની સ્થાપના વર્ષ 1770 માં થઈ.

(3) પ્રાચીન ભારતમાં કઈ સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય હતો ?

➤ પ્રાચીન ભારતમાં વિશની બે મહાન પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ- સિંધુ ખીણાની સંસ્કૃતિ અને આર્ય સંસ્કૃતિનો સમન્વય હતો.

(4) વર્ષ 2011-12માં ખેતીક્ષેત્રમાં રોજગારીનું પ્રમાણ કેટલું હતું?

➤ વર્ષ 2011 - 12માં ખેતીક્ષેત્રમાં રોજગારીનું પ્રમાણ 48.9 % જેટલું હતું.

(5) માનવ વિકાસ અહેવાલની રચના કોણ કરે છે ?

➤ માનવવિકાસ અહેવાલની રચના સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ કરે છે.

પ્રશ્ન : 3 નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

(1) “હોમ ચાર્જિસ” એટલે શું ?

➤ બ્રિટિશ શાસનના વહીવટ માટે ભારતે ચૂકવવો પડતો ચાર્જ ‘હોમ ચાર્જિસ’ અથવા ભરણાં તરીકે ઓળખાતો હતો. આવા ચાર્જિસમાં બ્રિટિશ અધિકારીઓના પગાર તથા પેન્શિન, ભથ્થાં, લશ્કરનું ખર્ચ, દેવા પરનાં વ્યાજની રકમ વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો.

(2) ‘ભારત ખેતીપ્રધાન દેશ છે.’ – વિધાન સમજાવો.

➤ પ્રાચીન ભારત ખેતીની દૃષ્ટિએ સમૃદ્ધ હતો. ભારતની મોટા ભાગની વસતિ ખેતી પર નભતી હતી. ભારતની 49 % વસતિ એટલે કે અડધી વસતિ

એતીક્ષેત્રમાંથી રોજગારી મેળવે છે. વાવેતર હેઠળના વિસ્તારનો 45 % વિસ્તાર સિંચાઈ સુવિધા હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યો છે. ભારતદેશ મુખ્યત્વે ગ્રામ અર્થતંત્ર પર આધારિત હતો. એતીના વ્યવસાયથી ગ્રામ્ય વિસ્તારો સ્વાવલંબી હતા. આમ, 'ભારત એતીપ્રધાન દેશ છે.' તેમ કહી શકાય.

(3) ભારતની પ્રાચીન નિકાસો જણાવો.

- પ્રાચીન ભારત વિશનું સૌથી મોટું અર્થતંત્ર હતું. સમગ્ર વિશ્વમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો, એતી, ઉદ્ઘોગ અને વેપારનો મોટો પ્રભાવ હતો. પ્રાચીન ભારતમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર પણ વિકસેલો હતો. તે સમયે વિદેશ જવામાં ખૂબ જ અગવડો હતી, છતાં ભારતમાં વેપારીઓ જળમાર્ગે વિદેશોમાં જઈ મોટા પ્રમાણમાં વેપાર કરતા. આ સમયે ભારત મુખ્યત્વે મરી-મસાલા, તજ-તેજાના,

સુતરાઉ કાપડ, મલમલનું કાપડ, તથા ગરમ કાપડની નિકાસ કરી અઠળક
નાણું કમાતું. ભારતનો સુતરાઉ કાપડ અને મલમલના કાપડની નિકાસમાં
વિશ્વમાં ડંકો વાગતો હતો. ભારતના અતરો અને હાથીદાંતની કલાત્મક
વસ્તુની માંગ વિશ્વમાં ખૂબ રહેતી. ભારત અજિન એશિયા અને પશ્ચિમ
એશિયાના દેશોમાં નારિયેજ, મલમલ, તેજાના, કપૂર, ચંદન, કિંમતી રત્નો,
તથા હાથીદાંતની બનાવટોની મોટા પ્રમાણમાં નિકાસ કરતું.

પ્રશ્ન : 4 નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો.

(1) દ્રોક નોંધ લખો : પ્રાચીન ભારત

➤ પ્રાચીન ભારત હિન્દુસ્તાન કહેવાતું. જેમાં વિશ્વની બે મહાન સંસ્કૃતિઓ - સિંધુખીણની સંસ્કૃતિ અને આર્ય સંસ્કૃતિનો સમન્વય હતો. આમ, પ્રાચીન ભારત બે પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ ધરાવતો હતો. પ્રાચીન ભારત આર્થિક રીતે સુસજ્જ હતું. વિશ્વમાં ભારત એતીની વૈવિધ્યતા અને આધુનિકતા ધરાવતો દેશ હતો. ભારતના ઉદ્યોગોનો વિશ્વમાં ડંકો વાગતો હતો. ભારત કાપડ ઉદ્યોગ, શાણ ઉદ્યોગ, કોલસા ઉદ્યોગ, ગાળી ઉદ્યોગ, રબર ઉદ્યોગ, ચા-કોફી ઉદ્યોગ એમ વિવિધ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે વિકસિત હતું. ભારત સુતરાઉ કાપડના

ઉત્પાદન અને નિકાસક્ષેત્રે અગ્રેસર હતું. વિદેશ જવાની અગવડો હોવા છતાં ભારતીય વેપારીઓ જળમાર્ગ વિશ્વના દેશોમાં ભારતના મરી-મસાલા, તેજાના, સુતરાઉ કાપડ, મલમલ, ગરમ કાપડનો વેપાર કરી અફલક નાણાં મેળવતા હતા. આમ, પ્રાચીન ભારત ઘેતી, ઉધ્યોગ અને વેપારક્ષેત્રે વિકસિત અને આર્થિક રીતે સંપદ દેશ હતો.

પ્રાચીન ભારતનું અર્થતંત્ર :

- રોજગારી :** પ્રાચીન ભારતમાં વસતિનો મોટો ભાગ ઘેતી પર રેખાઅધારિત હતો, દેશ મુખ્યત્વે ગ્રામીણ અર્થતંત્ર પર આધારિત હતો.
- ઘેતી :** ભારતની ઘેતી ખૂબ વૈવિધ્યપૂર્ણ અને સમૃદ્ધ હતી. જેના કારણે ગ્રામ્ય વિસ્તારો સ્વાવલંબી હતા. ગ્રામ્ય વસ્તી પોતાની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ

જેવી કે અનાજ, શાકભાજુ, ફળ-ફળાઈ, કપડાં, પગરખાં, પશુપાલન અને એતીજન્ય વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતા હતા. જેના કારણે તેઓનું જીવન ખૂબ સુખાકારીવાળું હતું.

3. ઉદ્યોગો : ઇતિહાસકાર ટી રાયચૌધરીના મત મુજબ '19મી સદી પહેલાં ભારત ઔદ્યોગિક પેદાશોનું ઉત્પાદન કરનાર અગ્રગણ્ય દેશ હતો. ભારત મુખ્યત્વે સુતરાઉ અને મલમલ કાપડની નિકાસ કરતો હતો. આ ઉપરાંત કાચું રેશમ, ગરમ કપડાં, શાલ, તાડપત્રીઓ, મૂર્તિઓ, ગળી વગેરેનું ઉત્પાદન અને નિકાસ ભારતમાંથી કરવામાં આવતી હતી.

4. સેવા : લગભગ ઈ.સ. પૂર્વે 600ના પ્રાચીન ભારતમાં વિવિધ ચિહ્નોવાળા સિક્કા બનાવવામાં આવતા હતા. ખાસ કરીને આ સમયમાં વિવિધ વેપારી

ગતિવિધિઓ તેમજ શહેરીવિકાસ માટે સીમાચિહ્ન રૂપ કામકાજ કરવામાં આવ્યું. રાજકીય એકતા, સામર્થ્ય તેમજ સૈન્ય-સુરક્ષાને કારણે ખેત ઉત્પાદકતા માં અને વેપારમાં અસાધારણ વૃદ્ધિ નોંધવામાં આવી. ઉદાહરણ : લોથલ ખાતે મળેલ નગર-વ્યવસ્થાના પુરાવાઓ.

5. આર્થિક સમૃદ્ધિ : પ્રાચીન ભારત વિશ્વનું સૌથી મોટું અર્થતંત્ર ધરાવતો દેશ હતો. મૌર્યના સમયગાળામાં ભારતીય અર્થતંત્રમાં ઘણા મહત્વના અને વિકાસલક્ષી નિર્ણયો લેવામાં આવ્યો હતો. 16મી સદીના મુઘલ સામ્રાજ્ય દરમિયાન ભારતીય અર્થતંત્રની રાષ્ટ્રીય આવક વિશ્વની આવકના 25 % હતી. વર્ષ 1700માં ઓરંગઝેબના શાસનમાં ભારતની રાષ્ટ્રીય આવક 10 કરોડ પાઉન્ડ થઈ હતી. આમ, ભારતીય અર્થતંત્રનો સર્વ ક્ષેત્રોમાં સુવર્ણકાળ હતો.

(2) ટેક નોંધ લખો : રેલવેનો વિકાસ

➢ બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન 16 એપ્રિલ, 1853ના રોજ શરૂ કરવામાં આવેલી રેલવેની સુવિધા ભારતના વાહનવ્યવહારને ઝડપી અને સુદૃઢ બનાવવામાં મહત્વની બની રહી છે. ભારતમાં બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન રેલવેનો વિકાસ મોટા પ્રમાણમાં થયો હતો. કારણ કે તેઓ વેપારી અને તેમના રાજકીય હીતો સ્થિર કરવા માગતા હતા. ભારતમાં રેલવેનો આરંભ 16મી એપ્રિલ, 1853ના રોજ બોરીબંદરથી થાણેના પ્રથમ રૂટ દ્વારા થયો. રેલવેના વિકાસની ભારતીય અર્થતંત્ર પર વ્યાપક અસરો પડી હતી. પરિવહન ખર્ચ ઘટતાં દેશના આંતરિક અને વિદેશ વેપારમાં વધારો થયો. દેશના ઉદ્યોગો અને ઘેતીને મોટો લાભ થયો અને રોજગારીની તકો સર્જાઈ હતી. 1947 સુધીમાં

ભારતનું નેટવર્ક 53,000 કિમી લાંબો રૂટ ધરાવે છે. જે વર્તમાનમાં અંદાજે 65,000 કિમી લાંબો રૂટ ધરાવે છે. ભારતીય રેલવે વિશ્વમાં ચોથા નંબરનું સૌથી મોટું રેલવે નેટવર્ક ધરાવે છે.

(3) બ્રિટિશ શાસનની કરવેરાનીતિ સમજાવો.

- આયાત અને નિકાસ થતી વસ્તુઓ પર લેવાતો કરવેરો જકાત કહેવાય છે. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મુઘલ બાદશાહની પરવાનગી મેળવીને પોતાના મુઘલ શાસિત પ્રદેશો પૂરતી જકાતો માફ કરાવી હતી. જ્યારે અન્ય પ્રદેશના ભારતીય વેપારીઓને વિવિધ પ્રદેશ માટે જકાત ભરવી પડતી હતી. બ્રિટિશ શાસનની જકાત નીતિ ભેદભાવભરી હતી. જેમ કે, ભારતના સુતરાઉ કાપડની નિકાસ પર 15 % જકાત લેવાતી હતી, જ્યારે બ્રિટનથી આયાત થતા કાપડ

પર માત્ર 2.5 % જકાત લેવાતી હતી. પરિણામે ભારતના સુતરાઉ કાપડના હાથે ઉદ્યોગોની પડતી થઈ. - ભારતની પેદાશો પર ઊંચો કરવેરો લેવાતો, જેથી બ્રિટિશ શાસનને કરવેરાની આવક થાય અને ભારતીય પેદાશો ઓછી વેચાય. આમ, બ્રિટિશ શાસનની કરવેરા નીતિ બ્રિટનને લાભ થાય તે મુજબ નક્કી કરવામાં આવતી.

(4) ભારતમાં પાયાની સુવિધાઓ વર્ણવો.

- દેશની આર્થિક વૃદ્ધિનો દર પાયાની સુવિધાઓ પર નહે છે. જેમાં વીજળી, શિક્ષણ, આરોગ્ય, સંદેશાવ્યવહાર, વાહનવ્યવહાર, સિંચાઈની સગવડ વગેરે અગ્રતા ધરાવે છે. ભારતમાં પાયાની સુવિધાઓના સંબંધમાં નીચે મુજબની વૃદ્ધિ જોવા મળી છે:

1. સિંચાઈની સગવડ : વર્ષ 1950-51માં 22.6 મિલિયન હેક્ટરમાં સિંચાઈની સુવિધા હતી જે વર્ષ 2012-13માં 63 મિલિયન હેક્ટર સુધી વિસ્તરણ પામી છે. આમ, કુલ 45 % વાવેતરનો વિસ્તાર સિંચાઈની સુવિધા હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલ છે.

2. શિક્ષણની સુવિધા : ભારતમાં આજાદી સમયે 20 યુનિવર્સિટીઓ અને 500 કોલેજો હતી. જે આજે વૃદ્ધિ પામી 35,000 કોલેજો (FICCI અને 12th Plan) અને 719 યુનિવર્સિટીઓમાં પરિવર્તન પામી છે. ભારતનો સાક્ષરતા-દર જે વર્ષ 1951માં 18.33 % હતો તે વર્ષ 2011માં 73 % સુધી વધ્યો છે. (આર્થિક સર્વે 2013-14)

3. વીજળીની સુવિધા : ભારતમાં વીજળી-ઉત્પાદનમાં પણ સિદ્ધિ હાંસલ કરવામાં આવેલ છે. જે વર્ષ 1950-51માં 2300 MW (મેગા વોટ)ના વીજ-ઉત્પાદન પરથી વર્ષ 2011-12માં 2,43,000 MW સુધીનો વધારો થયો છે.

4. રોડ-રસ્તાની સુવિધા : ભારત વિશ્વના સૌથી મોટા રોડ નેટવર્ક ધરાવતા દેશો પૈકીનો દેશ છે. જે અંદાજે 48.6 લાખ કિલોમીટર લાંબા રોડ પરથી સાબિત થાય છે.

5. રેલવેની સુવિધા : ભારતીય રેલવે વિશ્વમાં ચોથા નંબરનું સૌથી મોટું રેલવે નેટવર્ક છે, જે અંદાજે 65,000 કિલોમીટર લાંબો રેલમાર્ગ ધરાવે છે. આજે ભારત વિશ્વબેન્કના જાહેર થયેલ એપ્રિલ, 2014ના અહેવાલ મુજબ સમખ્યીદ શક્તિના આધાર પર વિશ્વની સૌથી મોટી અર્થવ્યવસ્થાઓમાં ત્રીજા કમે છે.

જે વિશ્વબોન્કના આંતરરાષ્ટ્રીય સરખામણી કાર્યક્રમ (ICP)ના 2011ના રાઉન્ડમાં અમેરિકા અને ચીન બાદ ભારતને સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. આમ, ભારતની અર્થવ્યવસ્થા જાપાનની અર્થવ્યવસ્થાથી આગામ વધી ચૂકી છે. જાપાનનો કમ ચોથો છે જે અગાઉ ત્રીજો હતો; જ્યારે ભારતીય અર્થવ્યવસ્થા 2005ના સર્વેક્ષણમાં દસમા કમે હતી. આમ, ભારતે વિશ્વના દેશોની સરખામણીમાં અભૂતપૂર્વ વિકાસ સાધ્યો છે.

(5) ટ્રેકનોંધ લખો : રાષ્ટ્રીય આવકમાં વિવિધ ક્ષેત્રોનો ફાળો

➤ ભારતની આર્થિક વૃદ્ધિ માપન અંગેનું આ એક મહત્ત્વનું માપદંડ છે. જેમાં એતીક્ષેત્રનું પ્રદાન રાષ્ટ્રીય આવકની આપેલ માહિતી પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. લગભગ 63 વર્ષના અનુભવ પરથી સાબિત થાય છે કે, રાષ્ટ્રીય આવકમાં

ખેતીક્ષેત્રનો ફાળો સતત ઘટતો ગયો છે; જ્યારે ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્રનો ફાળો સતત વધતો ગયો છે. વર્તમાનમાં રાજ્યીય આવકમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ફાળો આપનાર ક્ષેત્ર તરીકે સેવાક્ષેત્ર છે તે કુલ 52.7 % ફાળો આપી પ્રથમ કમ પ્રાપ્ત કરે છે.

	1950-51	1990-91	2000-01	2014-15(P)
ખેતી (અન્ય ક્ષેત્રો સહિત)	53.1	29.6	22.3	17.6
ઉદ્યોગો	16.6	27.7	27.3	29.7
સેવા (બાંધકામક્ષેત્ર વગાર)	30.3	42.7	50.4	52.7

પ્રશ્ન : 5 નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વેક જવાબ આપો.

(1) વિકાસમાન ભારતીય અર્થતંત્રનાં લક્ષણો સમજાવો.

- 1. આર્થિક વૃદ્ધિ : ભારતીય અર્થતંત્રએ 1970 પછી આર્થિક વૃદ્ધિની ઝડપ વધારી છે તેમાં પણ ખાસ કરીને 1990-91ના આર્થિકનીતિનાં પરિવર્તનો બાદ આર્થિક વૃદ્ધિ-દર 6.8 % વાર્ષિક ધોરણે વૃદ્ધિ પામ્યો છે. જ્યારે ભારત દેશનો આર્થિક વૃદ્ધિદર 1950-51થી 1990-91 દરમિયાન માત્ર 3.5 ટકાના વાર્ષિક ધોરણે વૃદ્ધિ પામતો હતો. વર્ષ 2012-13 બાદ 2014-15માં આર્થિક વૃદ્ધિ-દર ફરી મંદ પડ્યો છે અને તે વાર્ષિક ધોરણે 5 ટકાથી નીચા દરે વૃદ્ધિ પામ્યો છે. જો કે ભારતીય અર્થતંત્ર ફરીથી ઉંચા આર્થિક વૃદ્ધિ દરે વધશે અને

કડપથી સાનુકૂળ પરિણામો લાવશે તેવી વિશ્વ આશા રાખે છે. ભારતની સાધન ભાવોએ ચોખી રાષ્ટ્રીય આવક સ્થિર ભાવોએ ગણતાં તે વર્ષ 1950-51માં રૂ 2,69,724 કરોડ હતી જે વધીને વર્ષ 2013-14માં રૂ 87,51,834 કરોડ સુધી વૃદ્ધિ પામી છે. આમ, તે 63 વર્ષના સમયગાળામાં ચોખી રાષ્ટ્રીય આવકમાં 18 ગણો વધારો થયો છે.

- 2. રાષ્ટ્રીય આવકમાં વિવિધ ક્ષેત્રોનો ફાળો : ભારતની આર્થિક વૃદ્ધિ માપન અંગેનું આ એક મહત્વનું માપદંડ છે. જેમાં ખેતીક્ષેત્રનું પ્રદાન રાષ્ટ્રીય આવકની આપેલ માહિતી પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. લગભગ 63 વર્ષના અનુભવ પરથી સાબિત થાય છે કે, રાષ્ટ્રીય આવકમાં ખેતીક્ષેત્રનો ફાળો સતત ઘટતો ગયો છે; જ્યારે ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્રનો ફાળો સતત વધતો ગયો છે.

વર્તમાનમાં રાષ્ટ્રીય આવકમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ફાળો આપનાર ક્ષેત્ર તરીકે સેવાક્ષેત્ર છે તે કુલ 52.7 % ફાળો આપી પ્રથમ કમ પ્રાપ્ત કરે છે.

	1950-51	1990-91	2000-01	2014-15(P)
ઘેતી (અન્ય ક્ષેત્રો સહિત)	53.1	29.6	22.3	17.6
ઉદ્યોગો	16.6	27.7	27.3	29.7
સેવા (બાંધકામક્ષેત્ર વગાર)	30.3	42.7	50.4	52.7

3. માથાઈઠ આવક : ભારતમાં વર્ષ 1950-51માં (સ્થિર ભાવોએ) માથાઈઠ આવક રૂ 7114 હતી જે વર્ષ 2013-14માં વધીને \$ 39,904 થઈ. આમ, કુલ 63 વર્ષના સમયગાળામાં તે અંદાજે સાડાચાર ગણો વધારો સૂચવે છે. જેમાં વર્ષ 1950-51થી વર્ષ 1990-91ના ગાળા તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતાં જણાય છે કે, માથાઈઠ આવકમાં વાર્ષિક 1.6 ટકાના દરે વૃદ્ધિ થઈ છે; જ્યારે વર્ષ 1990-91 બાદ તે લગભગ 5.5 ટકાના વાર્ષિક દરે વૃદ્ધિ થવા પામી છે, જે સ્પષ્ટ કરે છે કે આર્થિક સુધારાની અસરને કારણે વૃદ્ધિનો દર ઝડપી બન્ય છે.

4. રોજગારીનું સ્તર : ભારતમાં રોજગારી માટે ત્રણ ક્ષેત્રો તારવવામાં આવ્યાં છે જે નીચે મુજબ છે :

A. પ્રાથમિક ક્ષેત્ર : આ ક્ષેત્રમાં એતી અને એતીને સંલગ્ન પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે પશુપાલન, જંગલ, મરધાં-ઉછેર વર્ગોરનો સમાવેશ થાય છે.

B. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર : ઉદ્યોગક્ષેત્રમાં તમામ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન-પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. દા.ત., નાના-મોટા ઉદ્યોગો, બાંધકામ ઉદ્યોગ, વહણ ઉદ્યોગ વગેરે.

C. સેવાક્ષેત્ર : આ ક્ષેત્રમાં વેપાર, વાહનવ્યવહાર, ખાણ સંદેશા-વ્યવહાર, બોન્ડિંગ જેવી અન્ય ઈતર સેવાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.

ભારતમાં વર્ષ 1951માં પ્રાથમિક ક્ષેત્ર 72.1 %, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર 10.6 % અને સેવાક્ષેત્ર 17.3 % રોજગારીની તકો સર્જતા હતા. વર્ષ 1991માં પ્રાથમિક ક્ષેત્ર 66.9 %, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર 12.7 % અને સેવાક્ષેત્ર 20.4 % રોજગારીનું સર્જન

કરતા હતા. જ્યારે વર્ષ 2001માં પ્રાથમિક ક્ષેત્ર 56.7 %, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર 18.2% અને સેવાક્ષેત્ર 25.2 % રોજગારીની તકો ઉભી કરતા હતા. આ જ રીતે વર્ષ 2011-12માં પ્રાથમિક ક્ષેત્ર 48.9 %, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર 24.3 % અને સેવાક્ષેત્ર 26.9 % રોજગારીની તકોનું સર્જન કરતા હતા. જે સ્વયં સ્પષ્ટ કરે છે કે, 1951થી 2011-12ના સમયગાળામાં લોકો રોજગારીના હેતુસર પ્રાથમિક ક્ષેત્રમાંથી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર અને સેવાક્ષેત્ર તરફ વધ્યા છે.

	1951	1991	2001	2011-12
પ્રાથમિક ક્ષેત્ર	72.1	66.9	56.7	48.9
ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર	10.6	12.7	18.1	24.2
સેવાક્ષેત્ર	17.3	20.4	25.2	26.9

5. પાયાની સુવિધાઓમાં વૃદ્ધિ : દેશની આર્થિક વૃદ્ધિનો દર પાયાની સુવિધાઓ પર નભે છે. જેમાં વીજળી, શિક્ષણ, આરોગ્ય, સંદેશાવ્યવહાર, વાહનવ્યવહાર, સિંચાઈની સગવડ વગેરે અગ્રતા ધરાવે છે. ભારતમાં પાયાની સુવિધાઓના સંબંધમાં નીચે મુજબની વૃદ્ધિ જોવા મળી છે:

A. સિંચાઈની સગવડ : વર્ષ 1950-51માં 22.6 મિલિયન હેક્ટરમાં સિંચાઈની સુવિધા હતી જે વર્ષ 2012-13માં 63 મિલિયન હેક્ટર સુધી વિસ્તરણ પામી છે. આમ, કુલ 45 % વાવેતરનો વિસ્તાર સિંચાઈની સુવિધા હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલ છે.

B. શિક્ષણની સુવિધા : ભારતમાં આજાદી સમયે 20 યુનિવર્સિટીઓ અને 500 કોલેજો હતી. જે આજે વૃદ્ધિ પામી 35,000 કોલેજો (FICCI of 12th Plan) અને

719 યુનિવર્સિટીઓમાં પરિવર્તન પામી છે. ભારતનો સાક્ષરતા-દર જે વર્ષ 1951માં 18.33 % હતો તે વર્ષ 2011માં 73 % સુધી વધ્યો છે.

c. વીજળીની સુવિધા : ભારતમાં વીજળી-ઉત્પાદનમાં પણ સિદ્ધિ હંસલ કરવામાં આવેલ છે. જે વર્ષ 1950-51માં 2300 MW (મેગા વૉટ)ના વીજ-ઉત્પાદન પરથી વર્ષ 2011-12માં 2,43,000 MW સુધીનો વધારો થયો છે.

D. રોડ-રસ્તાની સુવિધા : ભારત વિશના સૌથી મોટા રોડ નેટવર્ક ધરાવતા દેશો પૈકીનો દેશ છે. જે અંદાજે 48.6 લાખ કિલોમીટર લાંબા રોડ પરથી સાબિત થાય છે.

E. રેલવેની સુવિધા : ભારતીય રેલવે વિશમાં ચોથા નંબરનું સૌથી મોટું રેલવે નેટવર્ક છે, જે અંદાજે 65,000 કિલોમીટર લાંબો રેલમાર્ગ ધરાવે છે.

(2) પ્રાચીન ભારતના ઉદ્યોગોની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરો.

➤ પ્રાચીન ભારતના ઉદ્યોગો કોઈ દ્રષ્ટિકોણથી ઉત્તરતા ન હતા. એક સમયે ભારતના ઉદ્યોગોનો વિશ્વમાં ડંકો વાગતો હતો. ભારત કાપડ ઉદ્યોગ, શાણ ઉદ્યોગ, કાગળ ઉદ્યોગ, ક્રોલસા ઉદ્યોગ, ગળી ઉદ્યોગ, રબર ઉદ્યોગ એમ વિવિધ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે વિકાસ કરતો હતો. જેમાં કાપડના ઉત્પાદન અને નિકાસ ક્ષેત્રે અગ્રેસર હતું. પ્રાચીન ભારતનો વેપાર વિશ્વ પ્રક્રિયા હતો. પ્રાચીન સમયમાં વિદેશ જવા માટેની અગવડો હોવા છતાં ભારતીય વેપારીઓ જળમાર્ગ વિશ્વના દેશોમાં ભારતીય ચીજવસ્તુઓનું વેચાણ કરી અઠળક નાણાં મેળવતા હતાં. ઈતિહાસકાર ટી, રાયચૌધરીના મતે, “19મી સદી પહેલાં ભારત ઔદ્યોગિક પેદાશોનું ઉત્પાદન કરનાર અગ્રગણ્ય દેશ

હતો." ભારત મુખ્યત્વે સુતરાઉ કાપડ અને મલમલ કાપડની નિકાસ કરતો હતો. આ ઉપરાંત તાડપત્રીઓ, પ્રાચીન મૂર્તિઓ, કાચું રેશમ, ગરમ કપડાં, મરી-મસાલા, તેજાના, ગળી વગેરે ઉત્પાદન અને નિકાસ કરતો દેશ હતો.

(3) સ્વાતંશ્ય પૂર્વના ભારતીય અર્થતંત્રની સમજૂતી આપો.

- અંગ્રેજો ભારતમાં આવ્યા ત્યારે ભારતીય ઘેતી, ઉદ્યોગો અને વેપાર જહોજલાલી ભોગવતા હતા. ભારતનું નામ વિશ્વ વિખ્યાત હતું. ભારતનાં સુતરાઉ કાપડ, મલમલ કાપડ, તાંબા-પિતળનાં વાસણો, ગરમ કપડાં, મરી-મસાલા, તેજાના, લોખંડના ઓજારો વગેરેની વિશ્વનાં બજારોમાં માંગ હતી. ભારતના ગ્રામ્ય વિસ્તારો સુખી અને સંપજ્ઞતા સાથે સ્વાવલંબી હતા. ગૃહ ઉદ્યોગો અને નાના પાચાના ઉદ્યોગોનો વ્યવસ્થિત વિકાસ થયો હતો. ભારતના

વેપારમાં નિકાસો પ્રાધાન્યતા ધરાવતી હતી. આમ, ભારતનો આ એક સુવર્ણ કાળ હતો. જેના કારણે વિદેશી પ્રજાનું ભારત પ્રતિ આકર્ષણ વધ્યું અને પ્રથમ વાર વેપાર અર્થે તેઓનું ભારતમાં આગમન થયું. ભારતમાં આવેલ વિદેશી પ્રજામાં ફેન્ચ, ડચ, પોર્ટુગિઝ અને અંગ્રેજો વગેરે હતા. શરૂઆતમાં તેઓ માત્ર વેપાર પર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા હતા પરંતુ, સમય જતાં આ વિદેશી પ્રજાઓ વચ્ચે ધર્ષણ વધ્યું અને તેના કારણે પોતાની તાકાતનું પ્રદર્શન કરવા સૈન્યનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. જે પૈકી અંગ્રેજ સૈન્ય વધુ શિસ્તના આગ્રહી હોવાથી તેમજ તેમને ઇંગ્લેન્ડનો રાજકીય સાથ મળતાં તેઓએ ધીરે-ધીરે ભારતમાં સત્તા હાંસલ કરવા તરફ પ્રયાણ કર્યું અને આમ, વર્ષ 1757થી 1947 સુધી ભારતને અંગ્રેજ (બ્રિટિશ) શાસનનો ભોગ બનવું પડ્યું. બ્રિટિશ શાસન

દરમિયાન ભારતને ઓછા પ્રમાણમાં સારાં પરિણામો અને વધુ પ્રમાણમાં ખરાબ પરિણામોનો સામનો કરવો પડ્યો જે નીચે મુજબ છે :

1. રેલવે : બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન ભારતને મળેલ રેલવે લાભ આપનારી વ્યવસ્થા બની. ભારતના વાહનવ્યવહારને ઝડપી અને સુદૃઢ બનાવવામાં ખૂબ સુંદર ભાગ ભજવ્યો. રેલવેની શરૂઆત 16મી એપ્રિલ, 1853ના રોજ બોરીબંદર (આજનું મુંબઈ CST)થી થાણેના પ્રથમ રૂટ દ્વારા થઈ, જે 1947 સુધીમાં 53,000 કિમી લંબાઈ ધરાવતી હતી અને 68 લાખ પ્રવાસીઓને લાભ આપનારી ખાનગી સંસ્થા હતી.

2. માર્ગ-પરિવહન : અંગ્રેજોના શાસન દરમિયાન 1855માં જાહેર બાંધકામ ખાતા (PWD)ની રચના કરવામાં આવી હતી. ભારતમાં રોડ-રસ્તા બાંધકામની

જવાબદારી બ્રિટિશ શાસને ઉપાડી, 19મી સદીના અંત સુધીમાં કુલ 2,78,420 કિમી રસ્તા હતા તે વધીને 1943 સુધીમાં રસ્તાની લંબાઈ 4,47,105 કિમી થઈ હતી. જે પૈકી 32 % પાકા રસ્તા અને 68 % કાચા રસ્તા હતા.

3. બેન્કો : વર્ષ 1770માં ખાનગી ક્ષેત્રમાં બેન્કની શરૂઆત થઈ. જે 1946 સુધીમાં 700થી વધુ સંખ્યામાં વિકસી, 1935માં ભારતીય રીજર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા (RBI)ની રચના થઈ જે નોંધનીય બાબત હતી.

4. સામાજિક માળખું : અંગ્રેજ શાસન દરમિયાન થયેલ અન્ય ગણનાપાત્ર કાર્યોમાં બાળકીને દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ નાભૂદ કરવામાં, પીંઢારાનો નાશ કરવામાં અને સતીપ્રથાનો રિવાજ રોકવામાં ભારતીયોને આપેલ સાથ

સહકાર ગણનાપાત્ર ગણવામાં આવે છે.

5. ખેતી : અંગ્રેજ શાસન દરમિયાન ભારતીય ઘેડૂતો પાસેથી ઉંચા દરે લેવાતું જમીન મહેસૂલ, જમીનદારોની પ્રથાને પ્રોત્સાહન, એડ હકને સુરક્ષા અને સલામતી ન આપવી વગેરે દ્વારા ઘેડૂતોનું ભારે શોષણ થયું. જેથી ભારતીય ઘેડૂતો ગરીબ બન્યા અને કેટલાક ખેતમજૂર બની ગયા. આ ઉપરાંત ખેતીનો પોતાના સ્વાર્થ માટે ઉપયોગ શરૂ કરાવ્યો જેના લીધે ઘેડૂતોને ખૂબ નુકસાન થયું. અંતે બ્રિટિશ શાસનને કારણે ખેતી અને ઘેડૂતો પાયમાલ થયા. આ ઉપરાંત, બ્રિટનની ઔદ્યોગિક કાંતિ બાદ કાપડ ઉદ્યોગમાં ગળીની જરૂરિયાતમાં વધારો થયો તેથી બ્રિટિશ સરકારે ગળીનું ઉત્પાદન અને નિકાસ વધે તેવા પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ, ગળીનું ઉત્પાદન કરનારા ઘેડૂતોને

વાવેતર માટે ધિરાણ અપાતું ન હતું અને જો પાક નિષ્ફળ જાય તો ધિરાણ ભરપાઈ ન કરી શકવાથી ખેડૂતો દેવાદાર બની ગયા અને આમ, ખેડૂતોના હાલ બેહાલ થયા.

6. મહેસૂલનો દર : ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ વિલિન્ઝ રાજ્યો પાસેથી મહેસૂલ ઉઘરાવવાની સત્તા મેળવીને ભારતના જમીન-માલિકો પાસેથી ઊંચા દરે મહેસૂલ ઉઘરાવવાનો પરવાનો મેળવ્યો, જે જમીનદારો પાસે હતો. બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા ખેડૂતની ખેતીના આવકનો અડધો ભાગ જેટલા ઊંચા દરે મહેસૂલ ઉઘરાવવાની નીતિ ઘડવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત મહેસૂલ ઉઘરાવવામાં બ્રિટિશ સરકાર જુલમી હતી. તે ખેડૂતોને દંડ કરતી, મિલકત જપ્ત કરતી અથવા ખેડાણ હેતુથી આપેલ જમીન પાછી લઈ લેતી હતી.

7. કરવેરાના ઊંચા દરો : બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન કરવેરાની આવક અંગે દાદાભાઈ નવરોજુની ગણતરી મુજબ 1876માં ઊંચી આવકવાળા બ્રિટનમાં કરવેરા દ્વારા રાષ્ટ્રીય આવકના 8 % જેટલો હિસ્સો આપતા હતા જ્યારે બ્રિટિશ સરકાર ભારતમાં નીચી આવકવાળા પાસેથી 15 % જેટલો રાષ્ટ્રીય આવકનો હિસ્સો કરવેરાનુપે ઉધરાવતી હતી. દા.ત., મીઠા પરનો કરવેરો. ભારતમાં મીઠું દરિયાકાંઠે અને રણપ્રદેશમાં સરળતાથી મળતું હતું તેમ છતાં બ્રિટિશ સરકાર ઇંગ્લેન્ડથી જહાજો દ્વારા મીઠું ભારત લાવતી હતી અને તે ભારતમાં વેચતી હતી; જ્યારે ભારતમાં પાકેલા મીઠા પર ઊંચો કરવેરો લેવાતો

જેથી એક તરફ બ્રિટિશ શાસનને કરવેરાની આવક થાય અને બીજું તરફ

8. જકાતના વિવિધ દરો : આયાત અને નિકાસ થતી વસ્તુઓ પર જે કરવેરો
નાંખવામાં આવે છે તેને જકાત કહે છે. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મુઘલ
બાદશાહ પાસેથી 1716માં સનદ (પરવાનગી) મેળવીને તે પ્રદેશ પૂરતી
જકાતોમાં માફી મેળવી હતી. તેનાથી વિરુદ્ધ ભારતીય વેપારીઓને વિવિધ
પ્રદેશની જકાત ભરવી પડતી હતી. દા.ત., ભારતના સુતરાઉ કાપડની નિકાસ
પર 15 % જકાત અને બ્રિટનથી આવતા સુતરાઉ કાપડ પર માત્ર 2.5 %
જકાત નાંખવામાં આવતી હતી. આ લેદભાવ ભરી જકાતનીતિએ ભારતના
સુતરાઉ કાપડના ઉદ્યોગને બરબાદ કર્યો. આમ, આવી નીતિથી સમગ્ર
ભારતીય ઉદ્યોગોની પડતી થઈ.

9. ઉદ્યોગનીતિ : બ્રિટનમાં ઈ. સ. 1750થી 1830ના સમયગાળા દરમિયાન ઔદ્યોગિક કાંતિ થઈ. તે સમયગાળા દરમિયાન બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કુંપનીએ ભારતમાં સત્તા સ્થાપિત કરવાની શરૂઆત કરી દીધી હતી. જ્યારે ઈ.સ. 1858 સુધીમાં દેશનો ઘણો ભાગ અંગ્રેજોના શાસન હેઠળ આવી ગયો હતો. જેથી બ્રિટિશ શાસન હેઠળના ભારતીય વિસ્તારોમાં બ્રિટિશ સરકારે બ્રિટનની ઉત્પાદિત વસ્તુઓ વધુ ને વધુ વેચાય તેવી નીતિ અપનાવી હતી. જેથી ભારતીય ઉદ્યોગ સાહસિકો નિરૂત્સાહી બન્યા અને વિકાસના માર્ગે આગળ વધવાને બદલે પડતી થઈ. જેથી ભારતીય ઉદ્યોગો પડી ભાંગ્યા અને તેના કારણે શ્રમિકોની બેકારી વધી જે તેમને ફરી ખેતી તરફ વાળવામાં કારણભૂત બની. જેથી શ્રમિકોને ખેતી ઉપર પણ ભારણ વધ્યુ.

10. આર્થિક શોષણ : બ્રિટિશ અર્થતંત્રને સુદૃઢ કરવાના આશયથી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની અને બ્રિટિશ સરકારે એવા પ્રકારની વ્યુહરચનાઓ અપનાવી કે જેના દ્વારા માત્ર બ્રિટિશ અર્થતંત્રને લાભ થાય. તેઓએ ખાસ કરીને એવી વેપાર-નીતિઓ અપનાવી. જેના દ્વારા ભારતીય સાધનોનો મહત્વમાં ઉપયોગ કરી બ્રિટનના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય. આ ઉપરાંત તેમની ઘેતનીતિ અને ઔદ્યોગિક નીતિઓ પણ બ્રિટનમાં વિકાસને પ્રોત્સાહકરૂપ હતી. જેમકે ભારતના ભોગે બ્રિટિશ ઉદ્યોગોને જરૂરી કાચો માલ મળી રહે એ હેતુથી ભારતીય ઘેતીનું વેપારીકરણ કરવામાં આવ્યું, જેથી બ્રિટિશ અર્થતંત્રને અનુકૂળ વસ્તુઓ અને સેવાઓ મળી રહે.

11. હસ્તકલા કારીગરનું શોષણ : વિવિધ હસ્તકલા વસ્તુઓના વેચાણ દ્વારા ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ભારે આવક ઉભી કરવા છાચી હતી. જેથી તેણે આંતરિક વેપારમાં ઇજારાનો લાભ લઈ હસ્તકલાના કારીગરો પાસેથી બજારકિંમત કરતાં 15 થી 40 % ઓછી કિંમતે વસ્તુ ખરીદી લેતાં અને જો કારીગરો પોતાની વસ્તુઓ નીચા ભાવે આપવા આનાકાની કરતા તો તેઓ પર અંગ્રેજો દ્વારા શારીરિક જુલમ કરવામાં આવતો.

12. મૂડીરોકાણ પ્રવાહ : બ્રિટિશ શાસન દ્વારા ભારતની અને બ્રિટનની જે મૂડીનું રોકાણ કરવામાં આવ્યું તેની દિશા બ્રિટન તરફી અને ભારત વિરોધી રાખવામાં આવી, એટલે કે આ મૂડીરોકાણથી ભારત પર અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય કાયમ રહે અને બ્રિટિશ અર્થતંત્રને તેનો સઘળો લાભ મળે તેવું પ્રયોજન

કરવામાં આવ્યું. દા.ત., રસ્તા અને રેલવે પાછળ થયેલું જુંગી મૂડીરોકાણ. આ મૂડીરોકાણ પાછળનો મુખ્ય હેતુ બ્રિટનમાં કાચા માલની આયાતને, ભારતમાં તૈયાર વસ્તુની નિકાસને અને લશ્કરી હેરફેરને અનુકૂળ રહે તેવા રસ્તા અને રેલવે રૂટ તૈયાર કરવાનો હતો. તદુપરાંત રેલવે માટેના ઉચ્ચ તજ્ઝો અને અધિકારીઓને બ્રિટનથી ઉંચા દરે ભારતમાં લાવવામાં આવ્યા. બ્રિટિશ શાસન દ્વારા શિક્ષણ પાછળ મૂડીરોકાણ કરી બ્રિટિશ સરકારને અનુકૂળ એવા કારકૂનો મળી રહે તેવું જ શિક્ષણ આપતું મૂડીરોકાણ ખર્ચ કરવામાં આવ્યું અને આ તમામ મૂડીરોકાણ ખર્ચને ઉંચા વ્યાજદરે બ્રિટનમાંથી મૂડી લાવી ગોઈવવામાં આવ્યું અને તેનો સમગ્ર બોજો ભારતના માથે જ લાદવામાં આવ્યો.

13. વિવિધ ભરણાંનો બોજો : ભારતે બ્રિટિશ હક્કુમત-વહીવટનો ચાર્જ પણ ચૂકવવો પડતો હતો જે 'હોમ ચાર્જિસ' એટલે કે ભરણા તરીકે ઓળખાતો હતો. ભારતે બ્રિટિશરોને આવી કેટલીક ચૂકવણી કરવી પડતી હતી, જેમકે બ્રિટિશ અધિકારીઓનાં પગારો તથા પેન્શન, ભથ્થાઓ, લશ્કરનું ખર્ચ, દેવા પર વ્યાજની ચૂકવણી વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો. જેના આધારે બનતું બજેટ બ્રિટનમાં ૨૪૪ થતું. ઈ.સ. 1924-25નાં વર્ષોમાં ૩૦૦ લાખ પાઉન્ડ જેવી જંગી રકમ ચૂકવવી પડી હતી; જે ઈ.સ. 1945માં ૧૩૫૦ લાખ પાઉન્ડ થવા પામી હતી. આવી વિશિષ્ટ ચૂકવણીઓને આધારે ભારત ગરીબ અને ભારતના ભોગ બ્રિટન ધનવાન બની રહ્યું હતું. અંતે, ૧૫મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ના રોજ અંગ્રેજો જ્યારે ભારત છોડીને ગયા ત્યારે ભારતના ખેતી, ઉદ્યોગ અને વેપાર વગેરેની

ભારે કંગાળ સ્થિતિ થવા પામી હતી. લગભગ દોઢ સો વર્ષના ગાળામાં દેશની માથાઈદ આવક ઘટવા પામી હતી અને ભારતીય અર્થતંત્ર જે ઇંગ્લેન્ડ કરતાં સમૃદ્ધ હતું તે બ્રિટિશ શાસનના શોષણાને કારણે ઇંગ્લેન્ડની સરખામણીએ ખૂબ ગરીબ બન્યું હતું.

(4) સ્વાતંત્ર્ય પછીના ભારતીય અર્થતંત્રની સમજૂતી આપો.

➤ આજાદી પછી ભારતનું અર્થતંત્ર વિકાસના પંચે રહ્યું છે જે બાબતો નીચેનાં લક્ષણો દ્વારા સ્પષ્ટ કરીએ :

1. માથાઈદ આવક : ભારતની માથાઈદ આવક (માનવવિકાસ અહેવાલ, 2014 મુજબ) વર્ષ 2013માં 5150 ડોલર હતી. જે ચીનની માથાઈદ આવક 11,477 ડોલર, શ્રીલંકાની 9250 ડોલર, અમેરિકા 52,308 ડોલર અને નોર્વેની

63,909 ડોલર કરતાં ઘણી ઓછી જણાય છે. જે વિકસિત દેશોની માથાઈથ આવકના સાતથી દસગણી ઓછી છે અને તે પછાત દેશો કરતાં વિશેષ વધારો સૂચવતી નથી.

2. ખેતી : ભારત એક ખેતીપ્રધાન દેશ છે. આજાદી સમયે ભારતની લગભગ 72 % અને 2001-02માં 58 % વસતિને ખેતીક્ષેત્રમાંથી (2001માં 56.7 %) રોજગારી પ્રાપ્ત થતી હતી, જે પ્રમાણે 2013-14માં ઘટીને લગભગ 49 % જેટલું રહ્યું છે (આર્થિક સર્વે 2014-15 અનુસાર). આમ, ઉત્તરોત્તર ભારતમાં ખેતીક્ષેત્રનું મહત્વ ઘટતું ગયું છે. 1950-51 માં ખેતીક્ષેત્રનો રાષ્ટ્રીય આવકમાં ફાળો 55 % હતો તે વર્ષ 2013-14માં ઘટીને માત્ર 14 % રહ્યો છે. (1980-81માં 38 % 2000-01 22.3 %)

3. ઉદ્યોગો : વર્ષ 1951માં ભારતના ઉદ્યોગો 10.6 % લોકોને રોજગારી પૂરી પાડતા હતા. આ પ્રમાણે 2001 માં 18.2 % થયું. આ પ્રમાણમાં વધારો થઈ વર્ષ 2011-12માં ઉદ્યોગક્ષેત્રે રોજગારીનું પ્રમાણે 24.3 % થયું. તેટલું ૪ નહિ પણ, 1950-51માં ઉદ્યોગક્ષેત્રે રાષ્ટ્રીય આવકમાં 16.6 ટકાનો હિસ્સો આપતું હતું. પ્રમાણે વર્ષ 2013-14માં વધીને 26 % થયું. આ ઉપરાંત ઉદ્યોગક્ષેત્ર વર્તમાન સમયમાં ભાગની નિકાસકમાણી મેળવે છે. આમ, ઉદ્યોગક્ષેત્રે ભારતનો ઓક વધ્યો છે, પરંતુ વાસ્તવમાં ભારત ઔદ્યોગિક દેશ બની શક્યો નથી. જ્યારે રાષ્ટ્રીય આવકનો 1950-51 માં 15 %, 1980-81માં 24 %, 2000-01માં 27.3 %, 2013-14માં 26.2 % હિસ્સો આપ્યો છે. (RBI, CSO).

4. સેવાક્ષેત્ર : ઈ.સ. 1951માં ભારતના સેવાક્ષેત્રનો કુલ રોજગારીમાં 17.3 % ફાળો હતો, જે વર્ષ 2001 માં 25.2 % થયો અને વર્ષ 2011-12માં તે વધીને 27 % થયો. વર્ષ 1950-51માં ભારતનું સેવાક્ષેત્ર રાષ્ટ્રીય આવકના (GDPના) 30.3 % હિસ્સો આપતું હતું 1980-81માં 38 % થયું, વર્ષ 2000-01 માં 50.4 % થયું. જે પ્રમાણે વર્ષ 2014-15માં વધીને 52.7 % થયું છે. આમ, ભારતમાં સેવાક્ષેત્રએ અભૂતપૂર્વ વિકાસ કર્યો છે અને રાષ્ટ્રીય આવકમાં તેનો ફાળો છે.

5. વસતિ : વર્ષ 1901માં ભારતની વસતિ 23.84 કરોડ હતી. જેમાં વધારો થઈ વર્ષ 1951માં તે 36.1 કરોડ થઈ અને તેમાં ખૂબ ઝડપી વધારો થઈ વર્ષ 2001માં ભારતની વસતિ 102.7 કરોડ થઈ હતી. છેલ્લી 2011ની વસતિ

ગણતરી પ્રમાણે ભારતની વસતિ 121.02 કરોડ હતી. જે દર્શાવે છે કે ભારતમાં આઝાદી બાદ વસતિ ખૂબ જ ઝડપથી વધી છે અને અંદાજે 1.5 ટકાના દરે વસતિવૃદ્ધિ થવા પામી છે. ભારતનો આ વસતિ-વિસ્કોટ, એક ચિંતાનો વિષય બને છે.

6. ગરીબી : ભારત નિરપેક્ષ ગરીબીની સમસ્યા ધરાવતો દેશ છે. ભારત દેશમાં વર્ષ 1973-74માં 54.9 % લોકો ગરીબ હતા, આ પ્રમાણ વર્ષ 1993-94 માં ઘટીને 45.3 % થયું. તેમાં ઘટાડો પામીને વર્ષ 2004-05માં તે 37.2 % રહ્યું અને વર્ષ 2011-12ના આંક મુજબ ભારતની 21.9 % વસતિ ગરીબ હતી. આમ, વાસ્તવમાં ગરીબીનું પ્રમાણ ઘટયું છે. છતાં ભારતની ગરીબીમાં કોઈ મોટો ફેરફાર થવા પામ્યો નથી.

7. બેકારી : ભારત માળખાગત બેકારી ધરાવતો દેશ છે. ભારતમાં વર્ષ 1951માં 33 લાખ લોકો બેકાર હતા. નેશનલ સેપ્પલ સર્વેના અંદાજ મુજબ વર્ષ 1999-2000માં ભારતના 7.31 % લોકો બેકાર હતા. જે પ્રમાણે વર્ષ 2004-05માં વધીને 8.2 % થયું. બેકારીના પ્રમાણમાં વર્ષ 2009-10માં ઘટાડો થઈ 6.6 % થયું અને તે પ્રમાણ 2011-12માં ફરી ઘટીને 5.6 % સુધી નીચું આવ્યું, પરંતુ ભારતની ગ્રામીણ બેકારીમાં પ્રચ્છન્ન બેકારીનું પ્રમાણ વિશેષ છે. આ બેકારી છૂપી બેકારી હોવાથી માપી શકતી નથી. આમ, ભારત બેકારીનું ઊંચું પ્રમાણ ધરાવતો દેશ છે.

8. માનવવિકાસ : ભારતીય લોકોનું જીવનધોરણ વાસ્તવમાં વિશ્વના વિકસિત દેશોની સાપેક્ષમાં ખૂબ નીચું છે. સામાન્ય રીતે માનવવિકાસ

અહેવાલ કે જેની રચના સંયુક્ત રાજ્યસંઘ કરે છે તે મુજબ સરેરાશ આયુષ્ય, જ્ઞાન અને જીવનધોરણ માપદંડ અનુસાર એક માનવવિકાસ આંક તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ માનવવિકાસ આંક રજૂ કરતા અહેવાલને માનવવિકાસ અહેવાલ કહે છે. વર્ષ 2000ના માનવવિકાસ અહેવાલ મુજબ ભારતનો માનવવિકાસ આંક 0.463 હતો જે સુધરીને 2010માં 0.547, 2012માં 0.554 અને 2013માં 0.586 આંક સાથે ભારતે વિશ્વના 187 દેશોમાંથી 136મો કમ પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

Thanks

For watching